

FOTOSCHRIFT

NR 2

Waar rozen bloeiden

Aan het eind van de jaren vijftig trok het gezin waar ik deel van uitmaakte naar een wederopbouwwijk. Het woord wederopbouw is enigszins misleidend, want in de meeste gevallen was er niet eerst iets afgebroken of gebombardeerd, maar werd, zij het nog zorgvuldig vanwege de toen gevoelde noodzaak het volk van eigen bodem te voeden, agrarische grond gebruikt voor woningbouw. Want woningnood was er wel. Jong getrouwen woonden soms in bij hun ouders en moesten met het hoogstnoodzakelijke tevreden zijn. Wij kenden een politie-agent die met vrouw en zes kinderen in de twee kamers van een duplexwoning was ondergebracht.

Om zeven uur 's morgens klonk de sirene van de bouw. Tot vijf uur 's middags werd er geheid. Jarenlang ging dat door. Als ik er aan denk gonst het geluid nog na in mijn hoofd. 's Nachts waren overal om ons heen huilende baby's te horen. Rond een uur of vier kwam elke ochtend de bouwbewaker op zijn solex voorbij. Het tempo waarin onze wijk vorm kreeg lag hoog. Al gauw was er de feestelijke opening van het rijtje buurtwinkels. De speeltuin was er ineens. Scholen werden gebouwd. Kerken verrezen nadat wij aanvankelijk godsdienstig op een oudere wijk waren aangewezen of ons moesten behelpen met een houten keet. In die bouwkeet hoorde ik ooit de in protestantse kring beroemde dichter-dominee Jaap Zijlstra, die wegens singuliere gaven tot het ambt geroepen was, en een onheilspellend rood aanlopende professor in de theologie die nu niemand meer kent.

Zo'n woonwijk zag er netjes uit. Natuurlijk waren wij ons er nauwelijks of helemaal niet van bewust hoe alles op basis van Angelsaksische sociaal-wetenschappelijke opvattingen tot in detail was uitgewerkt. In de zogenaamde wijk-gedachte was er een intensief contact met de eigen gezinsleden, vervolgens een hartelijk contact met de burens en buurtbewoners en een wat oppervlakkiger contact met anderen in de wijk. Buiten de wijk heerste de anonimiteit. Deze hiërarchie van sociale contacten gold vooral voor de huisvrouw en haar kinderen. Het kwam voor hen grotendeels met de werkelijkheid overeen. Net als in onze tijd toont de psychologie hier haar voornaamste functie als leverancier van de ideologie gedragen door de economische omstandigheden. Een geheimzinnig en huiveringwekkend samenspel van natuur en cultuur. Hoe vreemd en onbegrijpelijk ook in zijn deelaspecten vormde het geheel van werken, wonen en schoolgaan een geoliede machine. Sociale wetenschap en theologie zorgden voor de olie.

De moderne planologie en architectuur gaven het leven een zekere schwing. De esthetiek van de doelmatigheid, zoals die toen gold, kan nog steeds de vergelijking met bijvoorbeeld de woonwijk als toneeldecor, zoals die nu wordt gepropageerd, glansrijk doorstaan. Merkwaardig is de continuïteit met het vooroorlogse modernisme waarvan een bepaalde spirituele vonk nog is terug te vinden ook al heeft de moderniteit zich nooit volledig voltrokken. Ten minste iets van haar waarachtigheid is er nog wel. De planoloog had niet alleen oog voor het individuele leven in de lichte, gezonde en praktische woningen, maar ook voor de openbare ruimte waar de wijkbewoners elkaar ontmoetten. Ondanks het enorme tempo van de naoorlogse bouw werd aandacht besteed aan de vorm en inrichting van het openbare groen. De kerkbouw gaf vooral de mogelijkheid tot een vaak uitbundige en experimentele architectuur. In de buitenruimte was overal plaats voor de veel optimisme en levensvreugde uitstralende kunst in de vorm van beelden, mozaïeken en reliëfs.

Het begin van de moderne tijd was fascinerend om meegemaakt te hebben, maar erg lang heeft die tijd niet geduurd. Op weg naar school liep ik langs een

Amstelveen, omstreeks 1965

in aanbouw zijnde moderne katholieke kerk met monumentale toren. Een metselaar was er tijdens de bouw naar beneden gevallen en omgekomen. Na tien jaar daalde het aantal parochianen en verloor het gebouw, dat uiteindelijk is gesloopt, zijn reden van bestaan. De moderne droom was toen allang vervlogen.

In alle wederopbouw wijken is hetzelfde patroon waar te nemen. De opmars van de kerkelijkheid, die zijn oorsprong vond in een naar verandering en emancipatie strevend volksdeel aan het eind van de negentiende eeuw, kwam tot staan en bewoog zich vervolgens in omgekeerde richting. Kerken sluiten, worden afgebroken, tot appartementen omgebouwd, of soms overgenomen door een ‘evangelisch’ kerkgenootschap dat, door gevoel en beleving centraal te stellen, beter aansluiting vindt bij het huidige levensgevoel.

Overal hetzelfde beeld. Buurtscholen worden gesloopt en grotere nieuwe onderwijscomplexen gebouwd. De scholen die nog over zijn, worden gebruikt voor speciaal onderwijs, als tijdelijk buurtcentrum of als vrouwenhuis. De losse gymzalen die nog her en der staan, zijn vaak gesloten of overgenomen door een sportschool of als evangelische kerk ingericht. De nog overgebleven zandbakken voor de kinderen zijn uitgegraven om te dienen als zitkuil of zijn juist opge-

vuld en betegeld om als plateau waar dan ook voor te gebruiken. Nog één betonnen miniatuurzandbakje vond ik in originele staat terug bij een kleuterschool die nu als buitenschoolse opvang in gebruik is. Op andere plekken verrijzen gecertificeerde speeltuintjes in natuurlijke vormen en met knallende kleuren. De rijtjes met winkels staan grotendeels leeg en voor het andere deel zijn ze verhuurd aan een pizzakoerier of een nagelstudio. Groenstroken en paden langs vaarten worden bij tuinen getrokken waarmee ze van de openbare naar de private sfeer verhuizen. Toch is hier en daar de tendens te zien om ten minste iets van het oorspronkelijke plan te handhaven. Flats worden voor een deel opgepimpt om ze een eigentijds aanzien te geven of in een zeldzaam geval volgens de oorspronkelijke tekening gerestaureerd, en voor een ander deel, in dezelfde wijk, afgebroken en vervangen door de vaak gigantisch grote toneelhuizen. De wijken zijn dus soms weer net zo gemengd als vroeger, maar de inkomensverschillen aanzienlijk groter. Nieuw zijn overal de centra voor jeugd en gezin. Een grote binnenruimte van drie of zelfs vier woonlagen is de trend. In de wijk waar ik opgroeide hebben de meeste bewoners de oudere huizen hoger gemaakt met trespas waar helaas makkelijk vuil aanhangt. Eigenlijk is het daar in meerdere opzichten een achterbuurt met steeds massiever en donkerder wordende straten geworden, maar door de geografische ligging wonen er nog geen achterbuurtmensen. In het rijtje winkels zitten drie buitenlandse restaurants voorzien van bestelbromfietsen. Voor de openbare buitenruimte is weinig belangstelling. Waar openbaar groen was, parkachtige delen en stroken met rozenperken, bloeiende borders en waterpartijen, ligt nu in het gunstigste geval alleen nog het grasveld, maar soms is ook dat als parkeerterrein in gebruik of kregen de buurtbewoners een eenmalige subsidie voor een buurttuin van de gemeentelijke overheid die daarmee van het onderhoud af is. Zo hier en daar staat in de wederopbouwijken een basket met backboard en op andere plekken een insectenhotel als laatste signalen van de aanwezigheid van openbaar leven. De bijna laatste tekenen van leven. Er zijn de jongens en meisjes die met hun graffiti, hiphopmuziek en straatfilmpjes laten zien dat tenminste zij in staat zijn tot reflectie, dat althans zij uit een diepere bron putten en de gave bezitten van het vrije, niet door de natuur afgedwongen, maken van iets dat niet eerder bestond, daarmee schitterend en indringend er van blijk gevend waarachtig mens te zijn.

Alkmaar, 2017

Delmenhorst, 2015

Meppel, 2016

Alkmaar, 2017

Alkmaar, 2017

Krommenie, 2016

Groningen, 2017

Groningen, 2017

Heemskerk, 2016

Purmerend, 2016

Delfzijl, 2016

Delfzijl, 2016

Groningen, 2016

Heerenveen, 2016

Groningen, 2017

Purmerend, 2016

Een wijkgedachte

In een wederopbouwwijk zie ik een buitenlandse winkel. Tegen een jongen die voor de deur staat zeg ik een foto van de buitenkant te willen nemen. Hij heeft er geen probleem mee. Maar als ik goed en wel op dreef ben, stuift er een in zwarte lappen gewikkelde razende en tierende opoe de winkel uit. Mag niet, mag niet, weg, weg, en nog een heleboel gescheld in het Turks. De jongen staat er bedremmeld bij. Ik zeg niet te begrijpen waarom ze zich zo opwindt en dat het wel wat vriendelijker zou kunnen. Altijd beleefd blijven. Maar een bepaalde opmerking ligt me voor in de mond. Wie van ons tweeën is er ten slotte de buitenlander? De 'wijkgedachte' van de planologen uit de jaren vijftig en zestig wordt door deze vrouw wel erg sterk opgerekt. Volgens het oorspronkelijke idee was de omgang met de familie intensief, met de burens hartelijk en met andere mensen in de wijk wat oppervlakkiger. Bij deze opoe is de omgang met de familie zeer intensief, is er geen contact met de burens en haat ze iedereen van buiten de buurt die niet in haar winkel komt. Ineens is het tafereel met treiterende jongeren dat zich bij haar om de hoek afspeelde, en alle landelijke kranten haalde, voor mij duidelijk. Zat die jongen van de winkel ook bij dat groepje? Als ik later langs hem loop, kijkt hij me niet aan. Hij schuift wat met tomaten en groente. Opoe is thuis de baas, ze mogen niks, dat wil dus zeggen, buitenshuis moeten die jongens zo nu en dan van de politie een pak op hun donder hebben en er is alweer een sociaal-wetenschappelijk probleem opgelost. Een arrestant had zich later zelfs verontschuldigd. Hij had er spijt van dat hij zo naar deed. Het is bijna aandoenlijk.

Bij een andere buitenlandse winkel is de baas minder agressief, maar veel plezier in het leven straalt hij niet uit. Weer even later ontmoet ik een oudere man die een handeltje heeft in een garagebox.

Met hem heb ik een heel gesprek, zo goed en zo kwaad als dat gaat, want ook hij spreekt na vijftig jaar nog nauwelijkelijk een paar woorden Nederlands. Wel heeft hij pretoogjes en probeert hij na zijn pensionering wat van zijn leven te maken. Aan binnen zitten heeft hij een hekel. Hij maakt bijvoorbeeld van drie fietsen één fiets die hij verkoopt op Koninginnedag. Vroeger had hij veel met polyester gewerkt. Dat had hem op hardhandige wijze tot de overtuiging gebracht dat gezondheid een groot goed

Hongarije, omstreeks 1960

Pieter Bakker, omstreeks 1940

Margit Tóth, 1941

Cornelis Bakker, omstreeks 1937

Teuntje de Waard met haar dochter Pietertje Bakker, 1937

Kees Bakker, omstreeks 1954

Magda Bakker, 1952

Imre Tóth, 1951

Jolán Edelenyi Szabó, 1956

is. Belangrijker dan geld. Maar de klok kan niet meer worden teruggedraaid. Gezond leven is in elk geval aan te bevelen, vindt hij. Maar ook weer niet overdreven gezond, zeg ik. Daar moet hij wel om lachen. Ondertussen doet al dat gebrabbel me denken aan mijn vroegere buitenlandse familiebezoeken. De enige woorden die wij kenden waren ook 'mag niet, mag niet' en 'ik niet begrijpen'. Mijn grootmoeder was ook altijd in het zwart gekleed. Er hing een sfeer die ik in die tijd in verband bracht met het landklimaat. Een dieptepunt qua vrolijkheid werd bereikt als mijn grootvader na de maaltijd voordroeg uit een lederen notitieboekje met moppen.

In de wederopbouwwijk waar ik opgroeide werd in grote lijnen, zij het onbewust, samengeleefd volgens de wijkgedachte. De omgang met de burens was meestal hartelijk en het contact met anderen in de buurt wat oppervlakkiger maar toch vriendelijk. Maar hoe zat het in de private sfeer? Met de bloedbanden? Dat is een stuk moeilijker om vast te stellen. In elk geval zou ik voor wat betreft de toestand bij ons thuis het gezinsleven niet intensief willen noemen, niet hartelijk en eigenlijk ook niet vriendelijk oppervlakkig. In dit verband denk ik vaak aan een regel uit een roman van J. van Oudshoorn, waarin de hoofdpersoon in zijn vroegste jeugd het bewustzijn heeft 'zich zelf een vreemde, door vreemden omgeven, te weten'. Maar de burens stonden ons allemaal uit te zwaaien als wij per auto naar mijn moeders land van herkomst vertrokken. In de buurt met jonge gezinnen waren wij een van de weinige autobezitters. De garageboxen stonden grotendeels leeg en de vakanties aan het Gardameer moesten nog beginnen. Met eigen vervoer de Alpen over was voor de kleine burgerij iets ongehoords. Wij juichten als we onderweg een Nederlandse automobilist tegenkwamen. Een paar jaar later was alles anders.

Haarlem, 2017

Haarlem, 2017

Haarlem, 2017

Haarlem, 2017

Een ouwe taaie

Zo nu en dan bezoek ik een zeer oude fotograaf. Hij leeft al lang teruggetrokken van het gewoel op een flatje bij ons in de buurt. Een aantal jaren heeft hij heel hard gewerkt en had hij succes tot de fotografie hem zo ging beheersen dat hij het niet meer op kon brengen, van de ene dag op de andere stopte en nooit meer een camera heeft aangeraakt. De afgelopen vijftig jaar is hij bezig geweest dit drama te verwerken. In één adem door tobt hij over zijn jeugd, zijn verbiedende vader en zijn eigen mislukking als gezinshoofd. Toch heeft hij veel later weer succes gehad met een grote tentoonstelling. De makers meenden dat hij wanhopig een snel veranderende wereld vastlegde. Het is een soort poging tot mythevorming, want bijna elke fotograaf legt een veranderende wereld vast. Ik denk niet dat hij zich in die tijd erg bewust was van de dreigende komst van de nieuwe tijd. Zijn nogal esthetische werk vertoont in mijn ogen overeenkomst met dat van Breitner en Jacob Olie, maar dat kan natuurlijk komen doordat zij net als hij Amsterdamse stadsgezichten fotografeerden. Er is, hoe je het ook wendt of keert, in de fotografie, anders dan bij schilderen of tekenen, altijd een sterke samenhang tussen een afbeelding en de werkelijkheid die er op wordt afgebeeld. Wat er op de foto staat, en wat zich buiten de rand laat vermoeden, is immers niet per definitie minder belangrijk dan de intentie van de fotograaf. Maar toch zou het kunnen zijn dat een romantisch-modern levensgevoel, ondanks de grote tijdsspanne tussen hun werkzame periodes, deze drie fotografen met elkaar verbindt.

Als ik binnenkom zit hij er in zijn kamerjas en met verband om zijn benen een beetje beteuterd bij. Eerlijk gezegd vind ik de atmosfeer wat bedompt. 'Zo Frits,' zeg ik, 'ouwe taaie.' Toch wonderlijk snel raakt hij aardig op dreef. Hij heeft weinig lucht en kan nauwelijks twee meter lopen, maar zijn stem klinkt weer als die van een jonge kerel. Via zijn vader en wat treurigheden uit de oude doos komen we bij het fotograferen en hoe dit met het leven samenhangt en uiteindelijk praat hij vol gloed en enthousiasme over de zelfgeschreven liederen die hij ooit zong onder de eigen begeleiding van gitaar of accordeon. Het was fantastisch, zegt hij. Dan is het moment gekomen dat ik weet dat ik over ongeveer een kwartier weg moet. Hij begint te profeteren. Vreemd dat de mensen niet naar hem willen luisteren. Er volgen geweldige prestaties op allerlei gebied. Maar geleidelijk aan wordt het betoog inhoudelijk weer wat minder sterk. Ten slotte zijn we aangeland bij de bekende ouwemannenverhalen. Hij zei toen dat en dat, maar toen zei ik dus... Enzovoorts.

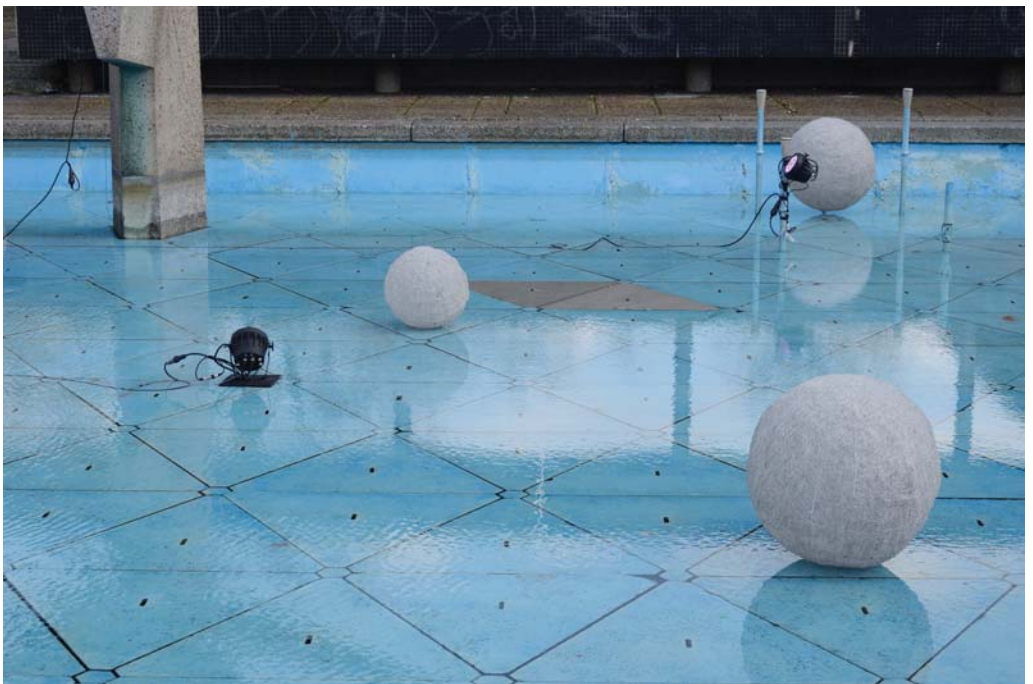

Marie Jordan op een daglichtgelatinezilverdruk van George Hendrik Breitner

‘Eenzaam ben je in elk geval niet,’ zeg ik. ‘Nou....,’ zegt hij met ineens een dun stemmetje. Ja, op een bepaalde manier zijn we allemaal eenzaam. Maar Frits heeft een onafzienbare kring van mensen die hem op alle mogelijke manieren helpen en ondersteunen. De buurman van de overkant doet klusjes voor hem, de buschauffeur die boven woont rijdt hem in de auto rond, er is een lieve wat volksige vrouw, opgegroeid in een sociaal voelend doktersgezin, die zorgt voor het huishouden, haar man die de administratie doet, een ingenieur die heeft gezorgd voor een traplift, en ga zo maar door. Ze zijn allemaal dol op hem. Frits is vooral erg te spreken over de drie verpleegsters van de thuiszorg. Ja, er is er één bij die een bijzondere plaats in zijn hart inneemt. Ze doet hem in bad. Zo in haar armen ziet zij hem als een kleine jongen. Hij vindt het fijn. Het is net of ik weer een moeder heb, zegt hij. ’s Avonds komt een verpleegster vaak nog even om de hoek kijken. Het is gek, zegt Frits, maar dan slaap ik eigenlijk altijd veel beter.

Arnhem, 2015

Arnhem, 2015

Heerenveen, 2016

Heerenveen, 2016

Leeuwarden, 2016

Heerenveen, 2016

Krommenie, 2016

Krommenie, 2016

Drachten, 2016

Goutum, 2017

Bremen, 2014

Bremen, 2014

RUNIE

Dick's Groente & Fruit

SAIGON
VIETNAMESE LOEMPJA'S

G

Alkmaar, 2017

Hoogeveen, 2017

Edam, 2017

Edam, 2017

Dokkum, 2017

Dokkum, 2017

Dokkum

Vele dagen had ik in de wederopbouwwijken van het noorden, westen en midden van het land doorgebracht. Overal hetzelfde beeld van tijdelijke functieverandering, afbraak en oppimpen van gebouwen. Dezelfde achteloze omgang met de ooit zorgvuldig door planologen aangebrachte verdeling tussen openbare en private ruimte, hoewel hier en daar te zien is dat er meer aandacht voor dit thema ontstaat. Dan is er het soort buurtvernieuwing dat bestaat uit herinrichting van het openbare groen en plaatsing van fleurige speeltoestellen en inrichting van trapveldjes, maar experimenten met buurttuinen raken hier en daar alweer in verval. In de stadsuitbreidingswijken van Dokkum was dat niet anders. Alweer een ‘evangelische’ kerk in een gymnastieklokaal, weer dezelfde uiterlijke aanpassingen aan de huizen van de woningbouwcorporaties en weer op de speelplekken knallende klimconstructies die allemaal uit dezelfde fabriek lijken te komen. Kennelijk hebben ze daar goede contacten bij de certificaat-verstrekkende instantie. En toch was in Dokkum de sfeer totaal anders.

Iedereen die met een fototoestel over straat loopt kent het verschijnsel dat het wantrouwen de laatste jaren enorm is toegenomen. Zelfs zonder het apparaat in de aanslag te hebben zijn er al achterdochtige blikken en opmerkingen. Gevraagd naar het waarom van die houding heb ik tot nu toe nog nooit een antwoord gehad waar een touw aan vast te knopen is. Denkt u soms dat ik kwaad in de zin heb? Geen sjoerge. De echte straatfotografen die het te doen is om een bepaalde dramatiek en om karakteristieke portretten van onbekenden hebben het veel zwaarder. Een klap tegen het hoofd of een schop tegen de schenen is inmiddels gewoon, las ik onlangs in de krant. Er moet iets aan de hand zijn in een diepere laag van de collectieve psyche. Naar mijn idee hetzelfde gebied dat te maken heeft met het ontstaan van akelige politieke bewegingen. Hysterie zonder directe oorzaak of reden.

Het ligt voor de hand te denken dat overal in het land ongeveer dezelfde ontwikkelingen plaatshebben en dat daarop net zo wordt gereageerd. Dat mensen toch in grote lijnen hetzelfde meemaken en hetzelfde zijn. Maar het verschil tussen Dokkum en de andere plaatsen die ik bezocht is zo gigantisch groot dat er geen ruimte overblijft voor generalisaties. Niemand die je stoorde bij je bezigheden,

Dokkum, 2017

iedereen groette vriendelijk, geen achterdochtige blikken, bouwvakkers gingen rustig door met hun werk zonder dat de stoppen doorsloegen als ze op de foto kwamen. Een onderwijzer groette me en zwaaide later toen hij me in de auto passeerde zonder bedacht te zijn op kinderlokken. Nergens de opgefokte stemming die de wijken van de grote steden in zijn greep heeft. Mij gaf het een gevoel of ik op vakantie was. Een verklaring had ik niet en heb ik nog steeds niet.

Het centrum van Dokkum is op een terp gebouwd en gedeeltelijk omgeven door een vestingwal. Door de vele historische bouwwerken is het volkomen terecht uitgeroepen tot beschermd stadsgezicht. De plaats is ook echt steeds al is zij klein, maar de sfeer is eerder dorps. Zelfs bij het bestellen van een kopje koffie in hetzelfde warenhuis dat in het hele land vestigingen heeft is de sfeer anders. Wel struikel je er net als overal over de kunst. Want, zei een wethouder onlangs, cultuur moet, zonder ook maar het flauwste idee te hebben wat het begrip inhoudt. Een treurige aanblik bood de ontmantelde metaalfabriek Prins Dokkum. Ooit werkten er ruim vijfhonderd mensen. Enkele jaren geleden werd het nog steeds goed draaiende bedrijf overgenomen en de productie op basis van gemanipuleerde cijfers naar het buitenland verplaatst. Het verzet van met name de volhardende arbeidersvrouwen heeft tot niets geleid. Hier en daar in de gebouwen zitten tijdelijk kleine bedrijven. Ook hier werd ik trouwens vriendelijk gegroet. Een deel van het hoofdgebouw werd bevolkt door hipsters. Buiten stonden potten met biologische groenten. Gezondheid staat immers naast cultuur heden ten dage erg in de belangstelling. Ineens liep ik tussen de restanten van machines en een vat met afgewerkt stripzuur tegen een enorme stapel spoorbielzen aan. Die zijn vermoedelijk afkomstig van het veertig jaar geleden verdwenen Dokkumer lokaaltje dat het goederenvervoer naar de provinciehoofdstad verzorgde. De lijn voor het personenverkeer was al veel eerder opgeheven.

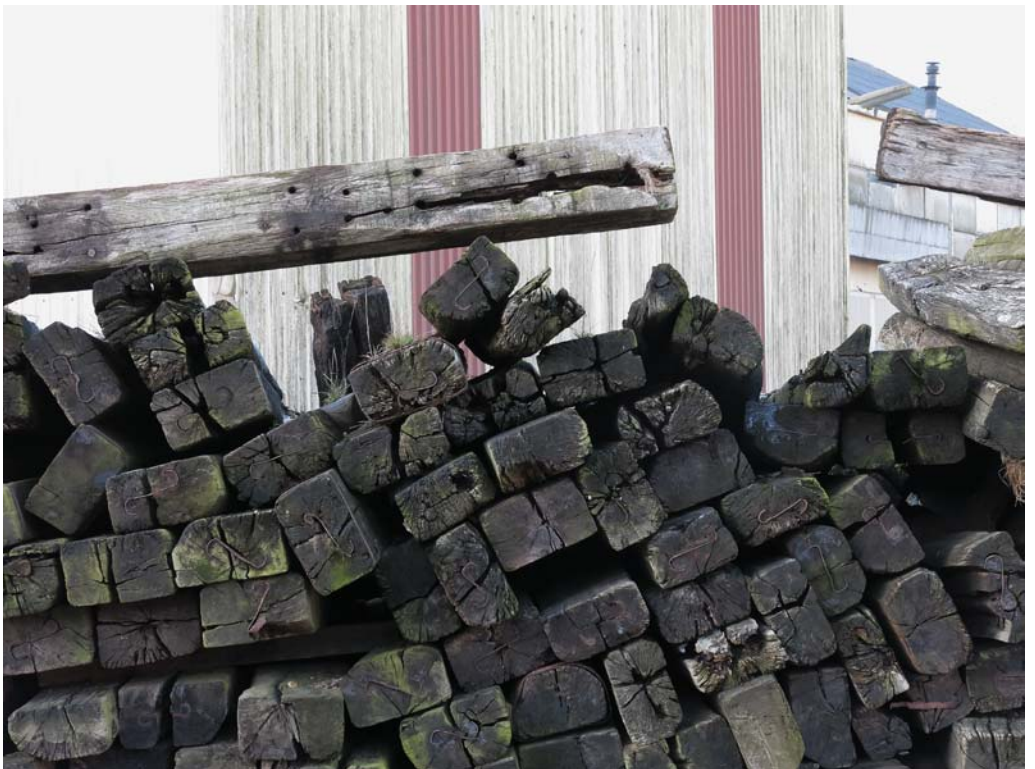
Dokkum, 2011

Dokkum, 2017

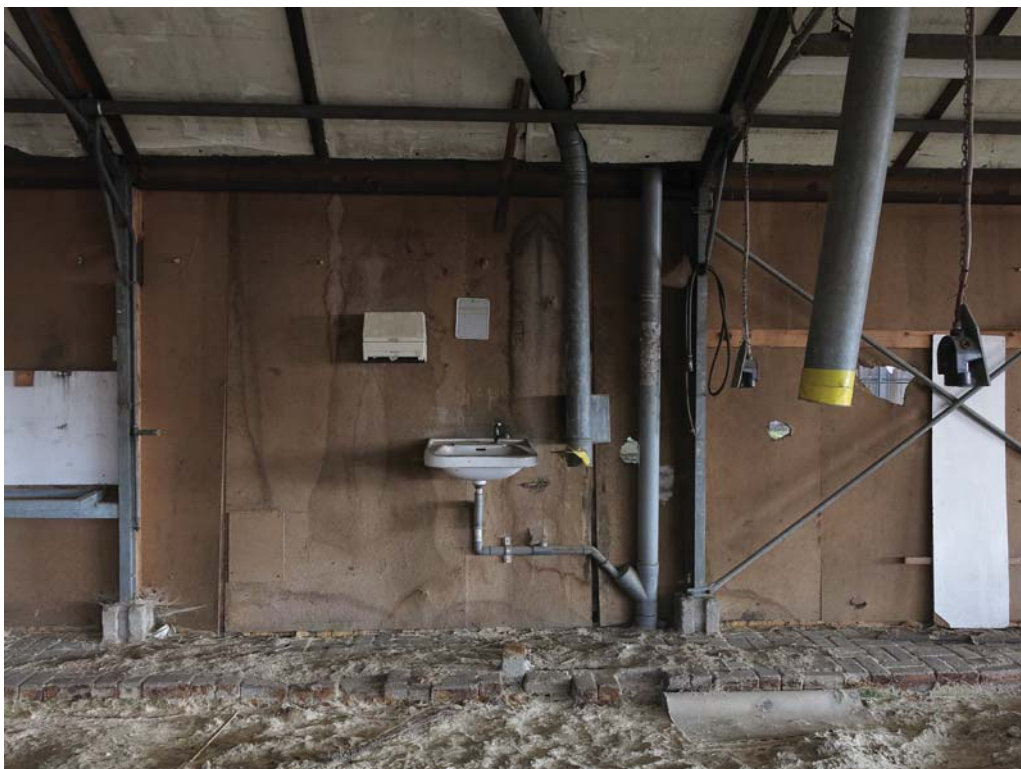
Dokkum, 2017

Dokkum, 2017

Dokkum, 2017

Dokkum, 2017

Zondagsrust

‘O stille snein, o dei fan dicht en dream!’ zo schreef de Friese dichtervorst Obe Postma in 1914 over de zondag op het platteland. Twintig jaar geleden was het nog zo. Een weldadige rust strekte zich over de dorpen uit.

Aan de ene kant naast ons woont een rondborstige Harlinger met zijn gezin. In hun doen en laten wijken ze duidelijk af van de van oorsprong agrarische mentaliteit die nog steeds typerend is voor het dorp. Ze maken een ongelooflijke hoop lawaai. Een of twee keer per jaar ben ik het zat en zeg ik dat het afgelopen moet zijn. Dan wil de Harlinger mijn strot dichtknijpen, maar gelukkig is hij dat vijf minuten later alweer vergeten. Het is een harde werker en eigenlijk wel een geschikte vent. Zijn zoon van tien kan intens verdrietig kijken, maar meestal is hij opgewekt. Hij is een meester in het bedenken van allerlei tactieken om zichzelf zoveel mogelijk te kunnen amuseren. Zijn woordkeus en zijn gebruik van uitdrukkingen zijn merkwaardig ouderwets. Als dat zo uitkomt neemt hij tegenover zijn ouders geen blad voor de mond. Hij zegt precies waar het op staat, waarop de moeder begint te gillen en de vader het bittere verwijt maakt dat hij zijn oogappel de hand boven het hoofd houdt. Met de boerenkinderen kan hij niet overweg. Er is ook nog een zusje met een brilletje.

Tot voor kort woonde aan de andere kant naast ons een boer met zijn vrouw. Ze zijn op het dorp geboren en getogen. Het waren makkelijke mensen. Betere burens zijn er niet. De eerste jaren keek ‘grutte’ Folkert de kat uit de boom, waar hij trouwens groot gelijk in had. Maar de jaren daarna hielp hij me graag eens ergens mee en mocht ik zelfs zijn gereedschap gebruiken. Je mag alles van me hebben behalve mijn geld, zei hij dan. Enkele jaren geleden voegde hij daar tot mijn stomme verbazing aan toe dat ik ook zijn geld kon krijgen. Weliswaar meende hij dat niet, maar voor een boer is dit een enorme uitspraak, zodat ik me daardoor wel bijzonder geveleid voelde. Helaas leeft mijn oude buurman niet meer. Zijn vrouw woont in het stadje vlakbij.

Onze terp stamt vermoedelijk uit het begin van de jaartelling. De boerderij naast ons heeft nog duidelijke karakteristieken van het Friese langhuis dat zijn oorsprong in de Middeleeuwen of zelfs nog vroeger tijd heeft. De ‘muoike’ van Obe Postma uit het gedicht *De Skraarder toer* is er geboren. Intussen heeft de nieuwe buurman wat aanpassingen aan het gebouw verricht. Het ziet er nu uit als een kruising tussen een jeugdherberg en een seksclub.

De boerderij is geen boerderij meer. De kleine koestal die er in zat, zal vermoedelijk niet meer bestaan. Er loopt geen vee meer rond ons huis. Van de oude,

door het gebruik gewijde, stemming is niets meer over. Waar eens de boterbloemen bloeiden, wordt nu in houthakkershemden en op Friese klompen getuierd. Gat graven, boom er in, aanstampen en dan nog even een paal door de wortels heen rammen. Of er wordt over de onlangs geplante magnolia's een paar kubieke meter afval gestort. Compost is goed. Vooral op zondag brandt het los. Aan de slag met de bladzuiger. Helaas passen er niet meer dan een paar blaadjes in het apparaat, dat daarom regelmatig geleegd wordt op een achter de zitmaaier bevestigd karretje. Voor de kleinkinderen is het wel leuk om telkens die blaadjes ergens anders naartoe te rijden. Knallend en steigerend doet opa voor hoe het moet. Het trekkertje boort zich in het gras. Kennelijk werkt de koppeling niet zo soepel. Elke keer hetzelfde tafereel bij het wegrijden. Tot ze er achter komen dat je dat excuus van die blaadjes helemaal niet nodig hebt om zomaar wat rondjes te kunnen draaien. Dat duurt een uur of wat. In de loop van de middag zaagt de buurman nog een paar gesteltakken uit de honderd jaar oude pereboom, want 'dat is toch dood hout'. Die boom heeft er een eeuw voor nodig gehad om te worden wat hij is, maar de nieuwe buurman, de charismatische dokter, is in twee minuten klaar. Inmiddels heeft het zoontje van de Harlinger de bladzuiger te pakken. Hij houdt het apparaat als een donderbus uit een stripverhaal, maar met omgekeerde werking, op een fictief doel gericht. Maar dan ziet hij zijn kleine zusje met het brilletje. Ze zet het op een lopen. Hij met zijn implosiegeweer er achteraan. Ze gilt het uit van pure angst voor het niets. Het begint te schemeren. Als finishing touch zet de buurman zijn tuinklok gelijk. Het gezelschap trekt zich voldaan terug om op 'de deel' nog een potje te tafeltennissen.

Ongetwijfeld vertellen de nieuwe burens de volgende dag op hun werk daar waar ze vandaan komen dat ze het weekend zo heerlijk buiten bezig zijn geweest. De praatgrage Hollanders, zoals mensen uit het westen van het land hier genoemd worden, lijken over te lopen van empathie, maar kennelijk gaat hun voorstellingsvermogen niet zo ver dat ze beseffen dat *ons* weekend naar de kloten is. 'O, stille snein, o dei fan dicht en dream! O, gouden lok, te rêd ferrûn!' Ja, het is voorgoed voorbij.

Brantgum, 2017

Hallum, 2017

Oldemarkt, 2017

Wolvega, 2017

Uitzicht uit een raam in Le Gras gefotografeerd door Joseph Nicéphore Niépce in 1826 of 1827

Hollandscheveld, 2017

Hollandscheveld, 2017

Hollandscheveld

Een leegstaande boerderij aan een van de uitvalswegen van het dorp was kortgeleden uitgebrand. Sneeuw lag op de velden. Hier en daar een paar schapen. Zwijgend herinnerde alles aan de gedenkwaardige gebeurtenissen in 1963 toen de politie op dezelfde plek de boerderij van de opstandige Hartman ontruimde. Voorhuis en bedrijf gingen rond middernacht in vlammen op. Tijdens de ontruiming had de jeugd de politie met sneeuwballen bekogeld. Enkelen zetten met stokken gewapend de aanval in. Twee hoofdagenten kregen met een paal een klap op hun armen, waarna een van de agenten zijn arm een paar dagen niet meer kon gebruiken. Er werden arrestaties verricht. De gemeenschap werd gekenmerkt door een ingewikkelde sociale en economische structuur, maar de solidariteit was groot.

Met zijn rechte straten, hier en daar wat oudere huizen en boerderijen en de meer uitgestrekte bebouwing in wederopbouwstijl lijkt Hollandscheveld een dorp als vele andere. Toch voelt de bezoeker, zonder zijn gewaarwording direct te kunnen herleiden, onmiddellijk de historie. Vanaf de zeventiende eeuw tot de jaren dertig van de vorige eeuw is hier veen afgegraven. De compagnie die voor de winning verantwoordelijk was, hield zich, anders dan exploitanten op andere plekken, in het geheel niet bezig met het landbouwkundig in orde brengen van de afgegraven terreinen. Tussen de wijken, opgaanden en vaarten ontstond een sterk versnipperd boerenland met kleine tot zeer kleine gemengde bedrijven. Vervoer was eigenlijk alleen over het water mogelijk. Wegen waren er niet.

Na de oorlog probeerden de overheden op basis van een sociaal-economisch rapport van het Landbouw Economisch Instituut de situatie in Hollandscheveld drastisch te veranderen. Voorlichting in het kader van de streekverbetering moest de geesten rijp maken en uiteindelijk leiden tot grootschalige ruilverkaveling. Het Landbouwschap trad als publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in dit kader als de belangenbehartiger van de boeren op. De afdracht van lidmaatschapsgeld aan het schap was echter verplicht. Een aantal boeren weigerde te betalen. Dat leidde na verloop van tijd tot beslaglegging en huisuitzetting door de deurwaarder met hulp van de politie. Het was het begin van de populariteit en het succes van de Boerenpartij aangezien de in Hollandscheveld geboren leider Hendrik Koekoek volledig achter de weigeraars stond. Hij is altijd dezelfde ijzeren logica blijven hanteren die hem in deze kwestie groot maakte. Van hoge belastingdruk moest hij als Tweede-Kamerlid ook niets hebben. 'Voor elk tientje krijgen we maar een gulden terug, want ze moeten d'r beter van worden.

Waarom gaan ze zich anders met ons bemoeien? Want zo is 't toch. Je gaat je d'r niet mee bemoeien als je d'r niet wijzer van wordt. Zo is het toch een keer in de wereld. Je bemoeit je d'r mee om d'r wijzer van te worden. Als je d'r niet wijzer van wordt, dan bemoei je d'r niet mee. Dat doet geen mens.'

De boeren wilden niet betalen. Van de moderniseringsplannen moesten ze niets hebben. Mechanisatie was op de kleine percelen zinloos. Grond wilden ze niet afstaan. Sommige bedrijven schakelden over op tuinbouw maar misten de expertise. Bij een sterfhuiskonstructie zou een deel van de nieuwe generatie werk kunnen vinden in de door de overheid gestimuleerde industrie van het nabijgelegen Hoogeveen, maar de voorgespiegelde inkomensverhoging prikkelde kennelijk niet tot verandering. De inkomens waren weliswaar heel bescheiden, maar vermoedelijk hoger dan die van de voorvaders die nog in het veen hadden geploeterd. Toch is er vanaf het begin van de jaren vijftig met de ontsluiting van Hollandscheveld begonnen. Waterwegen werden gedempt en vervangen door een verhard wegennet wat overigens de landbouw veel chaos en wateroverlast bezorgde. Door de hogere lonen zouden jongeren op den duur toch buiten het dorp werk gaan zoeken. Van ruilverkaveling is het in dit gebied uiteindelijk nooit gekomen.

Enkele maanden na de huisuitzettingen stonden in Meppel de twee vrije boeren Nijmeijer en Hartman terecht. Beiden werden bijgestaan door een Amsterdamse advocaat. Hartman woonde nog steeds in Hollandscheveld en bleef gebruik maken van zijn land dat door de executoriale verkoop in bezit van het Landbouwschap was gekomen. Hendrik Koekoek trad op als getuige-deskundige. Hij bracht naar voren dat de waarde van de grond door het gebruik hoger lag en ontkrachtte daarmee de bewering dat het schap schade leed door de beweiding. De nieuwe eigenaar deed immers zelf niets met de grond. Merkwaardigerwijs was de advocaat in dit proces een oom van een vriend van mij, zodat ik hem als kind weleens op een verjaardag heb ontmoet, voordat deze familie onderling processen ging voeren. Hij hield zich bezig met confessioneel getinte extreem rechtse politiek. Korte tijd speelde hij een rol in de Boerenpartij, maar nadat hij had beweerd dat het leiderschap van Koekoek niet bij een serieuze partij paste, werd hij aan de kant gezet. De advocaat was met een rijke vrouw getrouwd, maar veel plezier of aanzien heeft de welstand, voor zover ik weet, het gezin niet opgeleverd. Koekoek daarentegen kon zich verheugen in een grote populariteit al werd hij door zijn collega's in Den Haag uitgelachen. Hij heeft het in de politiek nog jaren volhouden, maar zijn dood werd bij hoge uitzondering in de Tweede Kamer niet herdacht.

Hollandscheveld, 2017

Hollandscheveld, 2017

Hollandscheveld, 2017

Hollandscheveld, 2017

Hollandscheveld, 2017

Gees, 2017

Gees, 2017

Hollandscheveld, 2017

Jakob Isaak uit Leer trad op 23 september 1917 als rekrut in dienst bij de landstorm.

Karl Polak

In zijn *Lebenserinnerungen* vertelt Theodor Prahm uit Loga over zijn jeugd en zijn school in Leer. Zijn moeder was de dochter van de Leerorter pontbaas van het veer over de Ems dat overigens kort geleden vanwege reparatie aan de brug weer tijdelijk in gebruik was. De vader van Prahm was sleepbootkapitein. Het was de bedoeling dat Theodor onderwijzer werd, maar door de moeilijke omstandigheden voor de oorlog was dit onmogelijk. Als hij vertelt over zijn gymnasiumtijd komen zijn joodse jeugdvrienden, Walter Polak die in de Bremer Straße woonde en de ‘mosaïsche’ Fritz Watermann uit Bunde, ter sprake. Walter zou later medicijnen gaan studeren in Berlijn.

Van het begin af aan was duidelijk dat Walter Polaks jongere broer Karl de veehandel van zijn vader over zou nemen. Na de derde klas van het gymnasium ging Karl aan het werk in de vaderlijke zaak. Op weg naar school kwam Theodor Prahm dagelijks langs het huis van de Polaks. Soms ging hij bij Walter en Karl naar binnen. Prahm karakteriseert het huishouden als een open en liberaal thuis. Al in de gang werd hij de speciale geur van sigaren, kruiden en een vleugje koeststal gewaar. Toen ze daar eens op de groene pluchen stoelen zaten, zette de musische Walter zich achter de piano. Luisterend naar de Hongaarse rhapsodie van Liszt viel Theodors blik op de foto van vader Isaak Polak als soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog in uniform, met punthelm en de bajonet op het geweer. Er stond bij geschreven: ‘Und ruft das Vaterland uns wieder, sind wir allzeit bereit.’ Ondertussen

Karl Polak in 1984

bracht de moeder de jongens een verfrissing. Ze was volgens Prahm een deftige vrouw met korte krulletjes, vriendelijke ogen en een Keuls accent.

Vlak na de verkiezingen van 1933 verlaat Theodor Prahm Leer. Hij verliest zijn joodse vrienden uit het oog. Walter wordt in Berlijn gedwongen zijn studie af te breken en emigreert, evenals Fritz Watermann, naar Israël. Vijftig jaar later zoekt Theodor contact met Fritz en Walter en ontmoet hij Karl als die in Oldenburg een lezing houdt. In vervolg hierop verzorgt Prahm een bundel met teksten van Karl onder de titel *Zeugenberichte von Karl Polak über sieben Jahre Verfolgung* die in 1988 verscheen.

Karl werkt na de nationaal-socialistische machtsovername zo goed en zo kwaad als het gaat verder in het bedrijf van zijn vader. Hij heeft nog geprobeerd te emigreren, maar werd naar eigen zeggen gehinderd door het feit dat hij, een Platduits sprekende Oostfrieze die trots is op zijn joodse achtergrond, vergroeid was met zijn woonplaats en de mensen in zijn omgeving. Nadat hij begin 1939 vrijkomt uit het kamp Sachsenhausen volgt een ondergronds bestaan in Hamburg, waar hij heimwee heeft, daarna een verblijf in een werkkamp in Brandenburg en ten slotte Auschwitz. Zijn ouders ontmoet hij nog één keer in een huis in Berlijn waar zij gedwongen verbleven. In een terugblik beschrijft hij zijn jeugd en jonge jaren in Leer. De sfeer verslechtert vanaf het midden van de jaren twintig. Hij vergelijkt die tijd met zijn vaders jeugd toen er haast geen spoor van discriminatie, minder dan na de oorlog, te vinden was. En toch, zegt hij, waren er hele kleine dingen. Zo was er de Reichsbund jüdischer Frontsoldaten waar zijn vader lid van was. Pas veel later drong het tot Karl door dat die bond alleen maar opgericht was, omdat joden geen lid van de Stahlhelm konden worden. Karl Polak beschrijft de leden van de joodse gemeente als een nogal gevarieerd gezelschap. De religieuze oriëntatie loopt van orthodox via liberaal tot bijna seculier. Tegenover de kerken is er een collegiale houding. Soms kwam een predikant met zijn catechesanten een dienst bijwonen. Ook Prahm zegt dat protestanten de joodse godsdienst wel als vreemd ervoeren, maar niet als vreemder dan de katholieke. Al eeuwenlang was Leer sterk multireligieus. Het onderscheid was volgens Prahm uitsluitend kerkelijk en niet meer dan dat. De leden van de joodse gemeente namen volop deel aan het stadsleven. Zij waren lid van sportverenigingen en van de schutterij, waren politiek betrokken en niet te vergeten vormden de joodse veehandelaars een belangrijke pijler van de Leeraner economie.

Na de oorlog keren zes van de ongeveer driehonderd leden van de joodse gemeenschap naar Leer terug. Naast Karl Polak gaat het om zijn leeftijdsgenoot Willi Frank, Salomon de Vries, Heinz Menkel, Diederik Weinberg en Anni Hermann geboren De Vries. Jette van Lengen geboren De Vries wist in het nabijgelegen Jheringsfehn dankzij welwillende mensen de oorlog te overleven. Polak neemt zijn oude beroep van veehandelaar weer op. Op veel medewerking kan hij daarbij niet rekenen. Enkele jaren moet hij procederen om zijn huis terug te krijgen. Bij de boeren waarmee hij handel drijft hangen hier en daar de portretten uit de nazitijd nog aan de muur. De sociaal-democraat Thelemann, zelf vervolgd, moet hij wijzen op zijn antisemitische uitingen. De stad Leer heeft er nog ruim een halve eeuw voor nodig gehad om het portret van een nationaal-socialist uit de galerij van burgemeesters te verwijderen.

De tekst op pagina 3 verscheen in het Friesch Dagblad en de teksten op pagina 43 en 57 verschenen in het tijdschrift Kunst en Wetenschap. De overige teksten zijn niet eerder gepubliceerd. De foto op pagina 2 is gemaakt door Robert Demachy, de foto op pagina 24 door George Hendrik Breitner, de foto op pagina 47 door Joseph Nicéphore Niépce en de foto op pagina 57 door Kätthe Dübbel. De foto's op de pagina's 4, 16 tot en met 19 en 56 zijn door onbekende fotografen gemaakt. Alle andere zijn van de hand van de auteur.

Joodse begraafplaatsen

pagina 59

Achim	Alkmaar	Appingedam	Assen
Aurich	Bad Bentheim	Bad Bentheim oud	Badbergen
Bellingwolde	Berne	Blokkzijl	Bolsward
Bolsward Bolwerk	Bourtange	Bremen	Bremerhaven
Bunde	Cloppenburg	Coevorden	Cuxhaven
Dalen	Dalfsen	De Knipe	Delmenhorst
Den Helder	Deventer	Dornum	Edam
Elburg	Emden	Emden Treckfahrtstief	Emmen

pagina 60

Emmerich	Enkhuizen	Esens	Farmsum
Freren	Fürstenau	Gildehausen	Grijskerk
Groningen Iepenlaan	Groningen Moesstraat	Harderwijk	Haren
Harlingen	Haselüne	Hasselt	Hatterm
Herzlake	Hoogeveen	Hoorn	IJsselmuiden
Jemgumgaste	Jever	Kleve	Kolham
Kortezwaag	Lathen	Leek	Leens
Leer	Leeuwarden	Lingen	Loga

pagina 61

Medemblik	Meppel	Meppen	Midlum
Monnickendam	Neuenhaus	Neustadtgödens	Nieuweschan
Noordwolde	Norden	Nordhorn	Oldenburg
Oldenburg nieuw	Olst	Ommen	Ootmarsum
Oranjewoud	Osnabrück	Oude Pekela	Ovelgönne
Quakenbrück	Rees	Rheine Lingener Str	Rheine Rodder Damm
Schortens	Schüttorf	Sleen	Smarlingen
Smarlingen klein	Sneek	Sneek Kerkhoflaan	Sögel

pagina 62

Stadskanaal	Steenwijk	Stotel	Tacoziyl
Tecklenburg	Ter Apel	Tunxdorf	Uithuizen
Varel	Veendam	Veenhuizen	Vlagtwedde
Wageningen	Warffum	Weener Edzard-Str	Weener Ulrich-Str
Wesel	Westenesch	Westerstede	Wildeshausen
Willemsoord	Winschoten	Winsum	Wittmund nieuw
Wittmund oud	Workum	Zaandam	Zuidbroek
Zuidlaren	Zutphen	Zwartsluis	Zwolle

Tekst en fotografie	Pieter Bakker
Uitgave	Stichting Kunst en Wetenschap
Druk	Van der Eems Easterein
Copyright	© 2017 P.I. Bakker
ISBN	978-90-79151-18-9
NUR	653
ISSN	2542-5420